

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU**

Əlyazması hüququnda

ELNARƏ ADİL QIZI MƏMMƏDOVA

**MAHMUD KAŞĞARININ “DİVANÜ LÜĞAT-İT-
TÜRK” ƏSƏRİNDƏ FEİL**

5710. 01 – Türk dilləri

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

Bakı – 2015

Dissertasiya Bakı Dövlət Universitetinin Türkologiya kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: **Məmmədəli Dünyamalı oğlu Novruzov**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəsmi opponentlər: **Sevil Hacı qızı Mehdiyeva**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Kamil Kamal oğlu Bəşirov
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Aparıcı təşkilat: Bakı Slavyan Universiteti
Türkologiya kafedrası

Müdafiə " _10_ " _11_ 2015-ci il tarixdə saat ____-da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində filologiya üzrə elmlər doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən (D.01.141) Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1143, Bakı şəhəri, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə,
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat " _____ " _____ 2015-ci il tarixdə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi
filologiya üzrə elmlər doktoru:

N.F.Seydəliyev

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Türklərin yaşadığı geniş əraziləri gəzib-dolaşmış M.Kaşğari 40-a qədər müxtəlif ləhcədə danışan insanlarla ünsiyyət saxlamış, onların həyat tərzini, adət-ənənələrini, hadisələrə münasibətini öyrənmiş və bütün bunları özündə əks etdirən, türk varlığının mahiyyətini özündə ifadə edən bir əsər yaratmışdır. Əslində başqa məqsədlə - ərəblərə türk dilini öyrətmək məqsədi ilə əsər yazmaq istəyən müəllif çox fundamental, türk həyatının bütün sferalarını əhatə edən bir abidə yaratdı. Bu əsər yalnız adı lüğət olmayıb, türk bədii təfəkkürünün siyasi, iqtisadi, hərbi yaşantılarının kompleks şəkildə ifadəçisidir.

M.Kaşğarinin “Divanü lüğət-it-türk” əsəri qədim türklərin həyat tərzini, etnoqrafiyası, tarixi, milli-mənəvi dəyərləri haqqında möhtəşəm ensiklopedik məxəzdir.

M.Kaşğarinin “Divan”ı Azərbaycanda da araşdırılmış, bu sahədə həm iri¹, həm də kiçik həcmli əsərlər, məqalələr meydana gəlmişdir². Bununla belə “Divan”ın qrammatik quruluşunun tədqiqinin indiki səviyyəsini qənaətbəxş hesab etmək olmaz. Bu mənada abidədə mövcud nitq hissələrinin, o cümlədən də feillərin öyrənilməsi XI əsr ümumtürk ədəbi dilinin – türkünün qrammatik sistemi bəzəsində dolğun bilgiler əldə

¹ Əskər R. M.Kaşğari və onun “Divanü lüğət-it-türk” əsəri. Bakı, “MBM” nəşriyyatı, 2008. Cahangir Ə. Qədim türk ədəbiyyatının linqvistik poetikası (M.Kaşğarının “Divanü lüğət –it-türk” əsərindəki bədii nümunələr əsasında), Bakı: “Elm”, 2001; Rəhimov A. M. Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsəri və Azərbaycan dilinin leksikası. ND, Bakı: 1985.

² Bayramov Q.A. Mahmud Kaşğarinin “Divani-lüğət it türk” əsərində türk dillərinin frazeoloji vahidləri. // ADU-nun Elmi əsərləri, Dil və ədəbiyyat seriyası, Bakı, 1966, № 5, səh. 18-26; Cəfərov C.İ. M.Kaşğarinin “Divani lüğət-it-türk” əsərində alınma sözlər (fars və ərəb sözləri). Türk dillərinin leksik morfoloji quruluşu. Bakı: ADU nəşri, 1981, səh. 55-70; Cəfərov C.İ. M.Kaşğarinin “Divani lüğət-it-türk” əsərində alınma sözlər (çin və hind sözləri). Türk dillərinin yazılı abidələrinə dair tədqiqlər. Bakı: ADU nəşri, 1985, səh. 32-38; Dəmirçizadə Ə. M. XI əsr dilçisi Mahmud Kaşğarinin müqayisəli metodu. ADPI-nin Elmi əsərləri, XI seriya, Bakı: 1966, № 1, səh. 77-102; Hacıyev T.İ. Türkologiyanın bahadırı. Mahmud Kaşğari. Divanü lüğət-it-türk. Bakı: Ozan, 2006, II cild, səh. 7-16; Həsənli Ş. M. Kaşğarinin “Divanü lüğət-it-türk” abidəsində işlənən terminlər. *Terminologiya məsələləri*, Bakı: 2006, səh. 68-74; Juze P. K. Kitabi-divanü lüğət-it-türk. *Dədə Qorqud*. Elmi -ədəbi toplu. Bakı: 2006, № 1, səh. 96-105; Kazımov C. Mahmud Kaşğarının “Divan”da hidronimlər. Tədqiqlər, 1. Bakı: 2007, səh. 108-113; Kazımov Cahid. Mahmud Kaşğarının “Divan”da onomastik terminlər.

Terminologiya məsələləri. Bakı: 2007, səh.159-164; Quliyeva Y. Mahmud Kaşğarinin “Divanü lüğət-it-türk” əsərində türk dilləri, onların coğrafi və elmi bölgüsü. *Elmi axtarışlar*, XXXIV, Bakı: Nurlan, 2007, səh. 157-162; Асланов В.И. «Дивани-лугат-ит-тюрк» Махмуда Кашгари и азербайджанский язык. «Советская тюркология», 1972 №1, ст. 61-74; Кулиев Г.К. О форме винительного падежа sözin, tewesin в тексте “Divanü lüğət-it-türk» Махмуда Кашгари, СТ, 1970, № 4, ст. 67-70.

etməyə təkan verir. “Divan”dakı feillərin leksik-semantik, morfoloji və söz yaradıcılığı baxımından dərinlən araşdırılması eyni zamanda Azərbaycan dili tarixində mübahisəli qalan bir sıra problemlərin də həllinə yaxından kömək edir. Mövzunun aktuallığını şərtləndirən cəhət də məhz bunlardır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. M.Kaşğari “Divan”ındakı feillər təkcə Azərbaycan dilçiliyində deyil, eləcə də türkologiyada ilk dəfə bu tədqiqat işində leksik-qrammatik cəhətdən sistemli şəkildə tədqiq olunur. Feillərin leksik-semantik zənginliyi, feil yaranan şəkildənin çoxçeşidliliyi araşdırılır, leksik və morfoloji kateqoriyalardakı spesifik cəhətlər açılır, bəzən də kök-şəkilçi münasibəti tarixi inkişafda izah olunur.

Tədqiqatın obyektı. Tədqiqat işinin obyektı M.Kaşğarinin “Divanü lüğət-it-türk” əsəridir.

Tədqiqatın predmeti. Dissertasiyanın predmeti isə abidənin dilindəki feillərdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi qədim türk dilinin geniş mənzərəsini özündə əks etdirən, dilimizin tarixi inkişafına işıq salan M.Kaşğari “Divan”ındakı feilləri geniş təhlil etmək, qədim türk dili sistemində feillərin bir nitq hissəsi kimi mövqeyini müəyyənləşdirməkdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələr həyata keçirilmişdir:

- feillərin leksik-semantik təsnifatını aparmaq, ayrı-ayrı feillərin istifadə baxımından kvantitativ aktuallığını müəyyənləşdirmək;

- “Divan”dakı feillərlə müasir Azərbaycan dilindəki feillərin müxtəlif istiqamətli əlaqələrini aşkar etmək, onların fonetik, qrammatik və leksik inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirmək;

- feillərin quruluşca növünü araşdırmaq, feillərin yaranma yollarının spesifikasını aşkarlamaq;

- məhsuldar və qeyri-məhsuldar feil düzəldən şəkildələri müəyyənləşdirmək, onların dil sistemindəki təkamülünü izləmək;

- feillərin qrammatik xüsusiyyətlərini dəqiqləşdirmək, xüsusilə növ, təsirlilik, inkar, şəxs kateqoriyalarını, təsriflənən və təsriflənməyən formaları nəzərdən keçirib müəyyən elmi nəticələrə gəlmək;

- leksik və qrammatik mənaların qarşılıqlı əlaqəsini nəzərdən keçirmək, növ və təsirlilik kateqoriyalarını əmələ gətirən ayrı-ayrı morfemlərin, feillərin söz yaradıcılığındakı yerini dəqiqləşdirmək.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar. Müdafiyyəyə aşağıdakı müddəalar təqdim olunur:

1. M.Kaşğari "Divan"ındakı feillər öz zənginliyi ilə digər nitq hissələrindən əsaslı şəkildə fərqlənir və "Divan" yazıldığı dövrdəki cəmiyyət həyatının bütün sahələrini əhatə edir. Tədqiq olunan abidədəki feillər ümumi prinsiplər əsasında tematik baxımdan 4 qrupda - iş feilləri, hərəkət feilləri, hal-vəziyyət feilləri, psixi fəaliyyət bildirən feillər - birləşdirilə bilər.

2. "Divan"dakı feillər omonim, sinonim və antonimliyə də malikdir. Omonim və antonim feillərlə müqayisədə sinonim feillər daha geniş şəkildə təmsil olunur. Məsələn, "demək" anlayışı *ay-*, *ayt-* feilləri ilə yanaşı *arvaş-*, *savlaş-*, *sayra-*, *sözlən-*, *sözləş-*, *sözlət-*, *sumlet-*, *tanul-*, *tanuş-*, *tutuz-*, *yanqzat-* sözləri ilə də ifadə olunur ki, həmin sözlər müəyyən semantik çalarla digər sözdən fərqlənir.

3. "Divan"da sadə feillər üstünlük təşkil edir. Bu qəbildən olan feillər bir, yaxud iki hecadan ibarət olur. Birhecalı feillər ikihecalı feillərlə müqayisədə daha çoxdur. Düzəltmə quruluşlu feillər adlara, feillərə və təqlidi sözlərə müəyyən şəkildə artırmaq vasitəsi ilə yaranır ki, bu cəhət bütün türk dillərində, o cümlədən müasir Azərbaycan dilində də müşahidə olunur.

4. "Divan"dakı feillər qrammatik xüsusiyyətlərinə görə müasir türk dillərindəki feillərdən əsaslı şəkildə fərqlənir. Bu, türk dillərinin qrammatik, xüsusən də morfoloji quruluşunun mühafizəkarlığı ilə birbaşa bağlıdır. Bu sahədə müşahidə olunan fərqlər fonetik, qismən də morfoloji səviyyədədir.

Tədqiqatın metodları. Mövzunun tədqiqi zamanı əsas etibarilə təsviri metod tətbiq olunur, feillərin leksik təsnifatı, qrammatik kateqoriya və xüsusiyyətləri, söz yaradıcılığı prosesi konkret faktları izah etmək yolu ilə təqdim olunur. Bununla yanaşı, bəzən feillərin Azərbaycan dilində, eləcə də digər türk dillərində tarixi inkişafı da diqqətə çəkilir ki, bu zaman tarixi-müqayisəli metoddan istifadə olunur.

Tədqiqatın mənbələri. Dissertasiya işinin əsas mənbəyi M.Kaşğarinin "Divanü lüğət-it-türk" əsəridir. Araşdırma B.Atalayın 1939-1943-cü illərdə Ankarada nəşr etdirdiyi "Divanü lüğət-it-türk Tercümesi" əsəri əsasında aparılır. Lazım gəldikdə "Divan"ın 1960-1967-ci illərdə Daşkənddə nəşr edilmiş özbəkçə tərcüməsindən (Maxmud Koşğariy. Devonu lugotit turk – Turkiy suzlar devoni. Tarjimon va naşrdə tayerlovçi S.M.Mutallibov), eləcə də 2006-cı ildə Bakıda nəşr olunmuş azərbaycanca tərcüməsindən (M.Kaşğari Divanü lüğət-it-türk. Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan R.Əskər) istifadə olunmuşdur.

Qədim və orta əsrlər türk yazılı abidələrinin, müasir türk dilləri və şivələrinin materialları, eləcə də Azərbaycan yazılı abidələri və Azərbaycan dili şivələrinin verdiyi faktlar müqayisə məqsədi ilə araşdırmaya cəlb edilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Dissertasiyanın nəzəri, həm də praktik əhəmiyyəti vardır. Müasir dildəki feillərin təkamül yolunu izləmək, ikihecalı və çoxhecalı feillərin yaranma imkanlarını meydana çıxarmaq, bir sıra müasir şəkilçilərin tarixi inkişafını izləməkdə bu dissertasiyanın materiallarının rolu danılmazdır. Dissertasiyanın nəticələrindən tarixi – müqayisəli türkoloji tədqiqatlarda, türkoloji dilçiliyə dair dərsliklərin hazırlanmasında istifadə oluna bilər.

Dissertasiyanın aprobasiyası. Dissertasiya Bakı Dövlət Universitetinin Türkologiya kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın əsas məzmunu müxtəlif elmi məcmuələrdə dərc olunmuş 9 məqalədə və elmi-nəzəri konfranslarda edilmiş bir sıra məruzələrdə öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın "Giriş" hissəsində mövzunun aktuallığı, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, elmi yeniliyi, obyektə və metodları, nəzəri və praktik əhəmiyyəti haqqında məlumat verilir.

Dissertasiyanın I fəslə "M.Kaşğarının "Divan"ndakı feillərin leksik-semantik xüsusiyyətləri" adlanır. Tədqiq etdiyimiz abidənin dilindəki feillər leksik-semantik mənalara görə zəngin, tematik qruplar baxımından rəngarəngdir. M.Kaşğarının "Divan"ndakı feilləri aşağıdakı kimi qruplara ayırmaq olar: 1) iş feilləri; 2) hərəkət feilləri; 3) nitq feilləri; 4) təfəkkür, görmə və eşitmə prosesləri ilə bağlı olan feillər; 5) hal-vəziyyət feilləri. 6) psixi fəaliyyət bildirən feillər.

İş feilləri. Bu feillər bilavasitə insanın əməli fəaliyyəti ilə bağlıdır. İnsan fəaliyyəti isə son dərəcə rəngarəngdir. İnsan həyatının müxtəlif sahələri ilə bağlı olan bu sözlərdə daha çox subyektin obyektə təsiri özünü göstərir. Ona görə də bəzi dilçilər bu sözləri "təsirli feillər" kimi təqdim edirlər¹. V.F.Veşilova isə onları hətta "subyektin obyektə təsirini göstərən feillər" adlandırır². Elə feillər var ki, onlar müxtəlif səpkili iş proseslərini yox, bütünlükdə, ümumilikdə işləmək anlayışını ifadə edir. *İşlə-* sözünü buna misal göstərmək olar. Konkret iş növü deyil, işi ümumi şəkildə ifadə edən *katıqlan-* "əlləşmək, çalışmaq", *kudur-* "çox çalışmaq", *amun-anukla-* "hazırlamaq", *kilin-* "hər gün iş görmək", *kınış-* "işə girişmək" və s. sözlər o dövr üçün aktiv feillər kimi qeyd olunmuşdur. Bu feillərdə işin hər hansı konkret bir sahəsi nəzərdə tutulmur, müəyyənləşən bir iş fəaliyyətindən söhbət getmir.

Hərəkət feilləri. Feillərin leksik-semantik təsnifatında hərəkət feillərinin də mühüm yeri vardır. Türkologiyada hərəkət feilləri əsas etibarilə iki qrupa ayrılır: 1) hərəkətin istiqamətini bildirən feillər; 2) hərəkətin üsulunu bildirən feillər. Bir neçə feil də var ki, qruplar arasında orta mövqe tutur.

M.Kaşğarının "Divan"nda hərəkətin istiqamətini bildirən feillər də mühüm yer tutur. Həmin feillər daxili semantik çalarına görə də müxtəlif səciyyəlidir. Belə ki, birinci qrup feillər uzaqlaşma anlayışı bildirir.

¹ Кулиев Г.К. Семантика глагола в тюркских языках. Баку – «ЭЛМ», 1998; Насыев Т.İ. Azərbaycan dilində sözün morfoloji inkişafı // Türk dillərinin leksik morfoloji quruluşu. ADU nəşri – 1981, səh. 15-25.

² Вещилова В.Ф. Глаголы движения в тюркских языках //Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Ч. II. – Москва, 1962, с. 101 – 114.

Abidədə bu qrupa aid *eviş-* “qaçmaq”, *yırat-* “uzaqlaşdırmaq”, *aşun-* “keçmək, ötmək”, *üdhləş-* “bir-birinin ardınca yüyürmək”, kakraş- “çəkilmək”, köşün- “çəkilmək” və s. feilləri nümunə göstərmək olar. İkinci qrup feillərdə isə aşağı eniş məzmunu özünü göstərir. Məsələn, cük- “enmək”, əmgən- “yorulub enmək”, sarkış- “damcılamaq”, soklun- “çuxura düşmək”, ottur- “oturmaq”, əlvir- “daha dərinə cummaq” və s.

Feillərin ifadə etdiyi hərəkətlər məzmun etibarilə müxtəlif səpkili olduğu kimi, üsul cəhətdən də bir-birindən əsaslı şəkildə fərqlənir, zəngin xarakterə malik olur. Birinci qrup feillərdə hər hansı hərəkət anlayışı olur və bu hərəkət ya bir istiqamətə yönəlmir, ya da olsa belə, feilin məzmununda açıqlanmır. Məsələn: *səril-* “səndəlləmək”, *kum-* “dalğalanmaq – su”, *kavrul-* “qovrulmaq”, *çöjül-* “gərilmək - ip”, *irğa-* “yırğalamaq”, *uğri-* “yırğalamaq”, *əvrül-* “çevrilmək, dönmək”, *çəlpəklə-* “yummaq”, *çikliş-* “sıxlaşmaq – düyün”, *salımla-* “çarpışmaq, bir-birinə hücum etmək”, *akış-* “axışmaq – su”, *büdüil-* “yığılmaq – su”, *təprəş-* “tərpənmək”, *saçra-* “sıçramaq”, *tapraş-* “sıçramaq – dəvə”, *koğuşlan-* “fişqırmaq – su”.

Üsul, tərz bildirən feillərin elələri də var ki, onlarda istiqamət məzmunu olur, lakin bu məzmun aparıcı mövqeyə malik deyil. *Tırmaş-* “dırmaşmaq” feilində hərəkət yuxarıya doğru istiqamətlənsə də, burada istiqamət yox, üsul məzmunu əsasdır.

Kamul- “söykənmək, yana əyilmək” feilində də hərəkətin istiqamət məzmunu ilə yanaşı tərz məzmunu birgə mövcud olsa da, fikrimcə, tərz anlayışı daha üstündür. Eyni fikri *əmit-* “dam yıxılmaq üzrə əyildi, könlüm ona meyl etdi” feili haqqında da söyləmək olar. Bu sözün ikinci mənası bir daha həmin feilin istiqamətdən daha çox tərz olduğunu göstərir.

Hal-vəziyyət feilləri. Bu feillər istər canlı, istərsə də cansız varlıqların müxtəlif vəziyyətlərini, onların dəyişmə xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Qeyd edək ki, hal-vəziyyət feilləri bəzən hərəkət feilləri ilə, daha dəqiq desək, üsul, tərz anlayışı bildirən hərəkət feilləri ilə qarışdırılır. Bu növ feillərin bir qisminə əşyanın zahiri görkəmində yaxşılığa doğru dəyişmə anlayışı ifadə olunur. Sözsüz ki, burada “gözəlləşmək” məzmunu ilk öncə yada düşür. Bu anlamda “Divan”da iki söz diqqəti cəlb edir: *örkət-*, *kırtışlan-*. Maraqlıdır ki, hər iki halda “gözəlləşmək” anlayışı qızla – qadınla əlaqədar təqdim edilir. İkinci qrup feillərdə isə əşyanın zahiri görkəmində pisləşməyə, korlanmağa doğru dəyişmə anlayışı ifadə olunur. Bu tip feillərin özü də müxtəlif çalar semantikalara malikdir. Bəzi feillər ümumiyyətlə “xarab olmaq” anlayışını bildirir; bunlarda korlamanın

üsul və ya tərz ifadə olunmur. Məsələn: *tancış-* “xarab olmaq”, *tığ-* “xarab olmaq – daşa dəyərək”, *bərtin-* “zədələnmək”, *aşğın-* “aşınmaq”, *tutuq-* “paslanmaq, *onq-* “solmaq”, *soluş-* “soluxmaq – yaş bir şey”, *kare-* “qocalmaq”, *tazğar-* “dazlaşmaq”, *kuru-* “qurumaq” və s.

“Divan”da bir çox feillər var ki, onlar əşyanın zahiri görkəmində müxtəlif istiqamət və səpgilərdə dəyişmələri əks etdirir. Onların bir çoxunun ayrı-ayrı qruplarda birləşdirmək çox çətindir. Bəzi feillər ölçü və həcmə bağlı dəyişməni əks etdirir: *ulğat-* “böyümək”, *çıkraş-* “böyümək”, *yüksə-* “yüksəlmək”, *irkil-* “böyümək” - müasir dilimizdə “iriləşmək”, *tarut-* “dar olmaq”, *səmriş-* “kəkəlmək”, *tığraş-* “ətə-qana dolmaq”, *kalnat-* “qalınlaşmaq”, *pürçəklən-* “azalmaq – at yalı”. Digər feillər insanın müxtəlif hissi – emosional vəziyyəti ilə əlaqədar zahiri görkəmindəki görüntüləri əks etdirir: *ürqəqər-* “ağrımaq”, *öşər-* “qaralmaq”, *sarğar-* “saralmaq”. Bir az əvvəldə sonuncu misala sinonim olan sözlərdən bəhs etmişdik. Lakin orada keyfiyyətini itirmə, xarab olma semantikasından danışdıq və “solmaq” anlayışı verən *onq-*, *soluş-* feillərini misal gətirmişdik. Aydın ki, sonuncu feillərdə də “saralmaq” məzmunu əsasdır, amma bu məzmunların yaranma səbəbi və doğurduğu nəticələr başqa-başqadır. Belə ki, rəng anlayışı ilə daha çox bağlı olan *sarğar-* feilinin ifadə etdiyi məna daha geniş olub, hətta “xarab olma” anlayışını verməyə də bilər.

Feillərin bir hissəsi əşya üzərində müəyyən əlamətlərin əşya şəklində meydana çıxdığını göstərir. Bunlara *tərit-* “tərləmək”, *kana-* “qanamaq”, *kadhızlan-* “qabıqlanmaq”, *isirqən-* “bişməcə olmaq”, *öliş-* “nəmlənmək, islanmaq”, *pusar-* “buludlanmaq” feilləri misal göstərilə bilər. Əşyanın fiziki görkəmi ilə bağlı hal-vəziyyət bildirən feillər içərisində *acnqar-* “soyumaq”, *soğuş-* “soyumağa başlamaq – hava”, *ısn-//ısı-* “isitmək” sözlərini də qeyd etmək olar. Sonuncu paralel verilmiş sözlər bir-biri ilə sinonim vəziyyətdə olsalar da, kökləri eynidir, ifadə etdikləri məzmununda fərqli çalarlar da var. Belə ki, *ısn-* feili daha çox “qızışmaq”, *ısı-* feili isə “kimə isə isinişmək (yaxınlaşmaq, mehribanlaşmaq)” mənasında işlənir. Daha çox insan bədəninin düşüdüğü vəziyyəti əks etdirən bu sözlər müasir dilimizdə də həmin anlamda işlənir.

İnsan bədəninin müxtəlif hallara düşməsi bir qayda olaraq feillərlə ifadə olunur. Belə feillər dildə kifayət qədər vardır. “Divan”da verilmiş *burnur-* “büzüşmək – üz”, *kamaş-* “qamaşmaq – üz”, *karık-* “qamaşmaq – göz”, *karış-* “qıçmaq, qıçırdatmaq – qurd dişini” feillərini də buraya daxil etmək lazımdır.

Psixi fəaliyyət bildirən feillər. Dilçilik ədəbiyyatında bu feil növü bir neçə yarımqrupa bölünür. Bu yarımqrupa aid sözlər M.Kaşğarının “Divan”ında da əksini tapmışdır. Bu feilləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. *Nitq feilləri.* Nitq feillərinin bəziləri birbaşa bu anlayışın özü ilə bağlıdır. Qədim zamanlardan türk dillərində işlənən *ay-* “demək” feili işlənir ki, onun da müxtəlif qrammatik formaları vardır. “Divan”da da bu feil “demək, söyləmək” anlamında verilmişdir.

Abidədə “demək”, “söyləmək” anlamında başqa sözlər də verilmişdir, lakin bu sözlərin hər biri fərqli çalarlar ifadə edirlər. Belə ki, onların hər biri subyekt və obyektə, habelə deməyin tərzinə görə bir-birindən ayrılırlar. Məsələn: *tanuş-* “danışmaq, məsləhət etmək”, *sözlən-* “sözünü söyləmək mənə”, *arvaş-* “anlaşılmayan sözlər söyləmək”, *savlaş-* “bir-birinə atalar sözü söyləmək”, *sayra-* “çox söz söyləmək”, *sözlət-* “kimisə söyləmək”, *yanqzat-* “gizlədilməsi lazım olan sözü söyləmək”, *tutuz-* “yadda qalası söz söyləmək”, *sumlet-* “türklərin bilmədiyi dildə danışmaq”, *sözləş-* “söhbət etmək, sözləşmək”, *tanul-* “söylənmək”, *anala-* “ana demək”, *əkələ-* “böyük bacı demək”, *öğələ-* “öge (qohumluq termini) demək”, *əvzə-* “yamanlamaq”, *əliklə-* “ələ salmaq, istehza etmək”, *tanqla-* “danlamaq”, *andıq-* “and içmək”, *öğ-* “öymək”, *urıla-* “öyünmək və bunda ağ eləmək”, *alka-* “alqışlamaq”, *öğrüd-* “tərifləmək” və s. Göründüyü kimi, qədim türklər hər hansı danışmaq forması üçün ayrıca sözdən istifadə etmişdir ki, müasir dilimizdə bunların çoxu söz birləşməsi və ya frazeologizmlər kimi işlənir.

2. *Duyğu feilləri.* “Divan”da bu qəbildən olan feilləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: 1) görmə duyğusu ilə bağlı olanlar: *gör-* “görmək”, *bak-* “baxmaq”, *körün-* “görünmək”, *ör-* “görünmək”, *közgər-* “göstərmək”, *közün-* “görünmək”, *təlmir-* “baxınmaq”, *körküt-* “göstərmək”, *kaçın-* “kimdənsə qaçırmış kimi görünmək”, *toğran-* “nəyisə doğraymış kimi görünmək”, *katın-* “nəyə isə bir şey qatırmış kimi görünmək”, *kırın-* “bir şeyin qabığını soyurmuş kimi görünmək”, *todun-* “özünü doyurmuş kimi göstərmək”, *taren-* “özünü əkin əkirmiş kimi göstərmək”, *kadhırlan-* “öz xasiyyətini pisləşən kimi göstərmək”, *keçün-* “özünü suyu keçən kimi göstərmək”, *sağın-* “sağırmış kimi göstərmək”, *süzün-* “su süzürmüş kimi göstərmək”, *satın-* “satırmış kimi göstərmək”, *təzin-* “qaçırmış kimi göstərmək”, *külsir-* “gülən kimi göstərmək”, *yoldaşlan-* “yoldaş kimi göstərmək”. 2) eşitmə duyğusu ilə bağlı olanlar: *eşit-* “eşitmək”, *tınqla-* “dinləmək”, *kizlət-* “gizlətmək”, *uban-*

“gizlənmək”, *abit*- “gizlətmək”, *batur*- “gizlətmək”, *saklaş*- “gizlənmək”, *korkun*- “qorxmaq və qorxusunu gizlətmək”. 3) *dad duyğusu* ilə bağlı olanlar: *titil*- “dadlanmaq”.

3. *Təfəkkür feilləri*. Bu semantik qrupa daxil olan feillərə aşağıdakı leksik vahidləri nümunə göstərmək olar: *usla*- “anlamaq”, *uk*- “anlamaq”, *odhğar*- “anlamaq”, *öğrən*- “öyrən”, *uktur*- “başa düşmək”, *süçün*- “sözün feyzini anlamaq”, *bil*- “bilmək”, *bilsik*- “bilinmək, fas olmaq”, *okı*- “oxumaq”, *okın*- “oxumaq, yalandan oxumaq”, *arvaldı*- “əfsun oxumaq”.

4. *Emosional vəziyyət feilləri*. Psixi fəaliyyət bildirən feillər içərisində emosional vəziyyət ifadə edənlər də mühüm yer tutur. Bu qəbildən olan feillərin bir qismində insanın sevinc duyğuları, yaşadığı gözəl hisslər ifadə olunur. Məsələn, *səv*- “sevmək”, *səvil*- “sevilmək”, *kutrus*- “oynamaq və sevinmək”, *kül*- “gülmək”, *katğur*- “gülməkdən qəşş etmək”, *tığra*- “həvəslənmək”, *ağırla*- “əzizləmək”, *edhlə*- “əzizləmək”, *kadhğur*- “qayğısını çəkmək”, *tın*- “rahat olmaq”, *akurla*- “dincəlmək, rahatlanmaq”, *öklə*- “sakitləşib rahatlanmaq”, *ovın*- “sakitləşmək, ovunmaq”, *tapın*- “tapınmaq, ibadət etmək”, *işən*- “inanmaq, güvənmək”, *sər*- “səbr etmək”, *güvən*- “inanmaq, güvənmək”, *əğlə*- “həmrəy olmaq”, *inan*- “inanmaq”, *kırqaş*- “müdafiə etmək, bir-birinin tərəfini tutmaq”. Abidədə mənfəi emosiyalı feillərdən aşağıdakıları da göstərə bilərik: *üzənə*- “üzə durmaq”, *artuklan*- “ifrata varmaq”, *kutur*- “həddini aşmaq”, *kakıl*- “başa qaxılmaq”, *kızğan*- “malına qızırğanmaq”, *korun*- “mala qızırqanmaq”, *kızıkan*- “malını qızırqanmaq”, *əsirgə*- “əsirgəmək, qızırqanmaq”, *kəktəş*- “kin bəsləmək”, *tit*- “bir şeyə qarşı çıxmaq”, *büsür*- “cana yığmaq”, *sut*- “üzünə tüpürmək” və s.

Tədqiqat işində feillərin çoxmənalılığı, omonimliyi, sinonimliyi və antonimliyi tədqiq olunmuşdur. Sözün çoxmənalılığı, omonimliyi, sinonimliyi və antonimliyi sintaqmatik səviyyədə sözlərin qazandığı semasioloji məna spesifikliyidir və sözlərin başqa-başqa semantik mühitdə məna özəllikləridir. “Divan”da feillərin göstərilən cəhətlərinin öyrənilməsi onların dildəki mövqeyi, funksiyası haqqında geniş bilgi almağa kömək edir.

Leksik vahidlərin məna zənginliyinə malik olması onların semantik-informativlik funksionallığının genişlənməsi əsasında meydana çıxır. Semantik-informativ funksiyanın artması nəticəsində leksik vahidlərdə çoxmənalılıq əmələ gəlir. R.Budaqovun göstərdiyi kimi, çoxmənalılıq insan təfəkkürünün varlıqdakı hadisələri ümumiləşdirməsindən əmələ gəlir ki, bunun nəticəsində bir sözlə bir neçə anlayış ifadə olunur (65: 15).

Məlumdur ki, dilçilikdə sözün leksik mənası adı altında üç cür məna başa düşülür: 1) sözün əşyavi-məntiqi mənası; 2) sözün emosional mənası; 3) sözün adlandırma mənası (67: 106). Sözün əşyavi-məntiqi mənası zaman-zaman bir sıra əşyavi mənalar da kəsb edir ki, bu, törəmə mənadır. Törəmə məna əsasında formalaşan çoxmənalılıq dilin tarixi inkişafının zənginliyindən xəbər verir.

M.Kaşğari çoxmənalı sözləri və omonimləri bir maddə altında vermişdir. Məsələn, *uçdı -kuş uçdı* “quş uçdu”, *anınq kutı uçdı* “onun dövləti, qutu getdi”, *ər tını uçdı* “adamın nəfəsi kəsildi, öldü”, *ot uçdı* “od söndü, yox oldu getdi”, *ər attın kudhu uçdı* “adam atdan yıxıldı”, *ərning öpkəsi uçdı* “adamın qəzəbi soyudu, öfkəsi sovuşdu”; *basdı – beğ el basdı* “bəy vilayəti basdı”, *beğni yağı basdı* “bəyi düşməni basdı”, *er kızığ basdı* “adam qızı basdı, üzərinə çökdü” kimi mənalarda vermişdir.

Abidənin dilində omonimlər də müəyyən yerə malikdir. Quruluş baxımından omonim feillər sadə və düzəltmə sözlərə bölünür. Bunların içərisində sadə quruluşda olanları daha üstünlük təşkil edir. Bu da təbiidir, çünki burada türk dillərinin daha əvvəlki dövründən söhbət gedir. Abidədəki omonim feillərə aşağıdakıları misal gətirmək olar:

çap- a) “üzmək”; b) “(atı) sürmək”; c) “(boynunu) vurmaq”; ç) “suvamaq (evi)”; *tap-* - a) “tapınmaq, səcdə etmək”; b) “xidmət etmək”; c) “tapmaq”; *kop-* - a) “qopmaq (fırtına)”; b) “durmaq”; c) “uçmaq”; *kur-* - a) “qurmaq (çadırı)”; b) “toplamaq (qoşunu)”; *kər-* - a) “gərmək (ipi)”; b) “hürmək (it)”; c) “bağlamaq (yolu)”; *ür-* - a) “hürmək”; c) “üfləmək”; *ur-* - a) “döymək, vurmaq”; b) “qoymaq”; *ağ-* - a) “dırmanmaq”; b) “görünmək”; c) “bənizi qaçmaq”; *ar-* - a) “yorulmaq”; b) “aldatmaq”; *üş-* - a) “deşmək”; b) “toplaşmaq”; *ön-* - a) “getmək”; b) “bitmək (ot)”; *köngər-* - a) “göstərmək (düz yolu)”; b) “yönəltmək (oxu)”; c) “düzünü dedirtmək (oğruya)”.

Dil sistemində sinonimliyin mühüm rolu vardır. Sinonimlər hər bir dilin məna sisteminin real xüsusiyyətlərini əks etdirən dil hadisəsi kimi özünü göstərir. Abidənin dilində elə sinonimik cərgə ilə qarşılıqlı ki, bu cərgədəki feillərin hər biri müasir dilimizdə işlədilir. Məsələn, müasir dilimizdəki *süzülmək* və *tökülmək* feilləri bir-biri ilə sinonim kimi işləyə bilər. Eyni anlamda sinonim kimi bu sözlər “Divan”da da verilmişdir. Amma burada bir cəhət var ki, eyni mənada başqa morfoloji formada da sözlər diqqəti cəlb edir: *töklün-, tökləş-, süzlün-, süzlüş-*. Abidədəki bu cür sinonimik münasibətə biz müasir dialektlərimizdə rast gəlirik.

M.Kaşğarının “Divan”ındakı antonim feillər həm sadə, həm də düzəltmə sözləri əhatə edir:

a) hər iki komponenti sadə olan antonim feillər.

Qeyd edək ki, bu tiptən olan antonimlər əsərdə kifayət qədər vardır. Məsələn: 1) *tik- – sök-*; *al- – ver- //ber-*; *kit- – kəl-*; *in- (en-) – ağ-* “qalxmaq”; 2) *aç- – tūd-* “düyünləmək” // *ört-*; *kir- – çik-* və s. b) Hər iki komponenti düzəltmə olan antonim feillər.

Bunlar əsərdə daha çoxluq təşkil edir, ona görə ki, əsərdə verilmiş feillərin böyük bir hissəsi adlardan və feillərdən yaranan düzəltmə sözlərdir. Məsələn: *isit-* “istiləşdirmək” – *tumlut-* “soyutmaq”; *öşər-* “qaralmaq” – *ürnqər-* “ağarmaq”; *kortul-* “boşalmaq” – *küşər-* “dolmaq”; *saçlan-* – *azar-* “dazlaşmaq”; *körküt-* “göstərmək” – “gizlətmək”; *otlan-* “odlanmaq” – *odhun-* “sönmək”; *süçir-* “şirinləşmək” – *tuzlan-* “duzlanmaq” və s..

Dissertasiyanın II fəslə “M.Kaşğari “Divan”ında feillərin quruluşca növləri” adlanır. Feillərin qrammatik cəhətdən zənginliyi onların quruluşca növlərində də özünü göstərir.

M.Kaşğari “Divan”ında sadə feillər mühüm yer tutur və onlar müxtəlif fonetik struktura malikdir. İstər müasir dilimizdəki, istərsə də tarixi abidələrimizin dilindəki sözlər birhəcalı söz kökünün daha qədim, ilkin olduğu fikrini təsdiqləyir. M.Kaşğari “Divan”ında kifayət qədər birhəcalı feillər vardır ki, onların bir çoxu müasir dövrümüzə qədər türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində yaşaya-yaşaya gəlmişdir.

“Divan”da verilmiş sadə feillərin bir qismi birhəcalıdır. Bu feillər içərisində “səmit+səit+səmit” sxemli sözlər üstünlük təşkil edir. Onların bir qismi bu gün də Azərbaycan dilində işləkdir: həmin feillər bunlardır: *bıç-* “bıçmaq”, *sür-* “sürmək”, *sok-* “soxmaq”, *yət-* “yatmaq”, *çak-* “çaxmaq”, *süz-* “süzmək”, *sağ-* “sağmaq”, *tik-* “tikmək”, *kəz-* “gəzmək”, *kit-* “getmək”, *kəl-* “gəlmək”, *çik-* “çıxmaq”, *kir-* “girmək”. *Tür-* “dürməmək”, *təp-* “təpikləmək”, *kəv-* “gəvələmək” feillərində isə vəziyyət başqa cürdür. Belə ki, hər üç sözün kök komponenti müasir dilimizdə başqa çoxhəcalı sözlərin tərkibində mövcuddur. Daha doğrusu, sonralar leksik şəkilçilərlə işlənən bu sözlər zaman-zaman müstəqilliyini itirsə də, müvafiq feillərin tərkibində qalmışdır. Bu vəziyyətində də həmin feillər arxaik feilin mənasına malikdir: *türdi-dürmələdi*, *təpdi-təpiklədi*, *kəvdi-gəvələdi*.

Üçhərflə birhəcalı feillər içərisində elələri də var ki, sonralar həmin sözlərin əvvəlində işlənmiş *y* səmiti düşmüş və “səit+səmit” fonetik

formasına düşmüşdür. Buraya *yit-* “itmək”, *yut-* “udmaq” feilləri daxildir. Tarixən dilimizdə bu formaların olması məlumdur: *yıldırım*, *yılan* və s. Ona görə də *yit-* → *it*, *yut-* → *ud* fonetik dəyişmələri dilimiz üçün təbii hesab edilir.

Abidə “sait+samit” fonetik qəlibində iki feil də vardır ki, onların səslənmə fərqi bu gün dilimizdə *nq* velyar *n* səsinin olmaması ilə bağlıdır. Əsərdə *ənq-* “çaşmaq”, *onq-* “solmaq” kimi təqdim edilən bu sözlərdə əslində sağırnun samiti vardır ki, o da bir səsdir. Ona görə də verdiyimiz həmin nümunələr üç hərflə yox, iki hərflə sözlərdir.

Abidədə az da olsa, sadə ikihecalı sözlər də vardır. Məlumdur ki, ən qədim dövrlərdə sözlər məhz birhecalı olmuş və sonradan müxtəlif şəkilçilərlə daha mürəkkəbləşmişdir. Ona görə də, fikrimizcə, “Divan”da olan iki, üç hecalı sözlərin özləri də əslində birhecalı sözlərdən törəmişdir, lakin bəzən onların köklərini müəyyənləşdirmək olmur. Bir qisminin isə tarixi köklərini müəyyənləşdirmək olur. Məsələn: *yubat-*, *irpə-* “biçmək”, *küçən-*, *aya-* “demək, ləqəb”, *oxşa-* “oxşamaq”, *yarat-*, *opra-* “yıpranmaq”, *oğurla-*, *tükət-*, *əsirgə-*, *toğru-* “doğru, yönəlmək”, *tokuş-*, *kavuş-*, *kapış-*, *sorus-*, *savaş-* və s.

Abidədə işlənmiş feillərin böyük hissəsi düzəltmə quruluşdadır. Dilçilikdə belə bir qənaət var ki, morfoloji yolla söz yaradıcılığı sintaktik yolla söz yaradıcılığından sonra meydana çıxmışdır, ona görə ki, düzəltmə sözlər ilk öncə mürəkkəb sözlərin ikinci komponentinin şəkilçiləşməsi yolu ilə meydana gəlmişdir. Ona görə də leksik şəkilçilərin çoxluğu həmin dilin daha qədim tarixə malik olmasını göstərən faktdır. Bu baxımdan yanaşdıqda “Divan”da da leksik şəkilçilərin, o cümlədən feil düzəldən şəkilçilərin çoxluğu, habelə eyni bir şəkilçinin müxtəlif semantik məna çalarları yaratması türk dillərinin çox qədim tarixə malik olduğundan xəbər verir.

“Divan”da düzəltmə feillər adlardan və feillərdən düzələn feillər olmaqla 2 yerə bölünür. Adlardan feil düzəldən şəkilçilər zəngin olub, bir qismi məhsuldar, digər qismi qeyri-məhsuldardır. Adlardan feil düzəldən əsas şəkilçilər aşağıdakılardır:

1. “Divan”da adlardan feil düzəldən ən məhsuldar şəkilçi kimi *-la*² morfemi özünü göstərir. Bu şəkilçi əsasən ismə, bəzən sifətə artırılır və müxtəlif məzmunlu feillər yaradır: *əksəklə-* “söymək”, *əsrilə-* “naxışlamaq”, *ənüklə-* “balalamaq”, *əmlə-* “dərmanlamaq”, *usla-* “anlamaq, ağıllanmaq”, *anqla-* “anlamaq”, *üzütlə-* “xəsis saymaq”, *uşakla-* “heçə saymaq”, *oğuzla-* “oğuz hesab etmək”, *akıla-* “cəmərd hesab etmək”,

üküşlə- “çox saymaq”. Onların bəzilərinin ifadə etdiyi məna müasir dilimizdə olduğu kimidir. Məsələn: *otla-*, *arala-*, *ovla-*, *ağula-*, *işlə-*. Bu feillərin içərisində elələri var ki, onlar müasir Azərbaycan ədəbi dilində eyni fonetik quruluşda işlənsə də, tamam başqa mənaya malikdir: belə ki, *adaxlamaq* sözü dilimizdə “nişan qoymaq” mənasındadır. Lakin maraqlı cəhət odur ki, bu tipli feillərin bir hissəsinə müasir dialektlərimizdə eyni anlamda rast gəlirik. Bu məsələyə toxunan M.Ş.Rəhimov yuxarıda verdiyimiz sözün dialektlərimizdə məhz “Divan”dakı mənada “ayaq açmaq” mənasında işləndiyini göstərir¹.

2. “Divan”dakı məhsuldar şəkilçilərdən biri *-lan²* şəkilçisidir. Bu şəkilçi də *-la²* şəkilçisi ilə müqayisə ediləcək dərəcədə yeni söz yaradıcılığında iştirak edir. Məsələn: *okaqlan-*, *balıqlan-* “balıqlı olmaq, göl”, *saçlan-*, *çığırlan-*. Buraya *sөгütləndi* “söyüdlər bitdi”, *kələpləndi* “kələp otu bitdi”, *tüpləndi* “ağac kökə atdı” tipli sözləri də aid etmək olar. Bu şəkilçi ilə bağlı bir məsələni də qeyd etmək lazımdır. Məlumdur ki, *-lan²* şəkilçisi əslində iki şəkilçinin birləşməsindən əmələ gəlir: *-la²+n*. İndi də dilimizdə bəzi sözlərdə *-lan²* və ya *-la²+n* şəkilçisinin olduğunu müəyyənləşdirmək çətindir. “Divan”da da belə halla qarşılaşmaq olur: *avlan-*, *tişlən-*, *tuşlan-*, *kizlən-*, *tuzlan-*, *suvlan-*, *tərlən-*, *uğurlan-* “uğurlu olmaq”, *çıçəklən-*, *bağlan-*, *ağırlan-* “əzizlənmək” və s. Göründüyü kimi, bunların bir hissəsində, *-la²* və *-n* şəkilçi komponentlərini ayırmaq çox çətindir. Hətta eləsi var ki, abidədə *-n* şəkilçisi ilə işlənən sözlər müasir dilimizdə onsuz fəaliyyət göstərir: *işləndi//işlədi*, *tərləndi//tərlədi*.

3. Adlardan feil düzəldən şəkilçilərdən biri də *-lat²* şəkilçisidir. Məs: *köklət-* “bağlatmaq”, *töşlət-* “düşünə vurdurmaq”, *çınlat-* “gerçəkləşdirmək”.

4. *-laş²* şəkilçisi də adlardan feil yaradır və bu feillərdə daha çox bir neçə subyektin gördüyü iş anlayışı ifadə olunur. Məs: *sözləş-*, *gözləş-*, *imləş-*, *savlaş-* “bir-birinə atalar sözü demək”.

5. *-ar²* şəkilçisi də adlardan, xüsusilə sifətdən feil yaradır. Məs: *kızarı-*, *alar-* “qızarmaq, göyərmək”, *kararı-*, *tüzər-*, *tazar-* “dazlaşmaq”, *üstər-* “üstün gəlmək üçün yarışmaq” və s. Göründüyü kimi, bunlardan bəziləri müasir dilimizdəki kimi olsa da, bir hissəsi fərqli morfoloji quruluşa malikdir. Üçüncü qismi isə ümumiyyətlə bizim dilimizdə yoxdur. Bu şəkilçi isimdən də feil düzəldir: *gölər-*“göllənmək”, *küzər-* “payızlaşmaq”,

¹ Rəhimov M.Ş. Azərbaycan dilində fəl şəkillərinin formalaşması tarixi. Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1965, 267 səh.

tünər- “qaranlıq olmaq”, *üqñqər-* “ağarmaq”, *öşər-* “qaralmaq”. “Divan”da *-ar²*, *-qar*, *-qır* şəkilçiləri paralel işləkliyə malikdir və bu şəkilçilərlə yaranan sözlər eyni leksik məzmun daşıyır.

6. *-iq²* şəkilçisi də adlardan feil yaradır. Ə.Rəcəbli bu şəkilçini türk dillərində ən qədim feil düzəldən şəkilçilərdən biri hesab edir¹. “Divan”da bu şəkilçi də müxtəlif məzmunlu feillər formalaşdırır. Lakin bunların hamısında nəyinsə olması, meydana gəlməsi mənası var. Məs.: *ətik-* “ətlənmək”, *kirik-* “kirlənmək”, *tarık-* “daralmaq”, *ağuk-* “zəhərlənmək”, *çınık-* “çin olmaq”, *usuk-* “susamaq”, *küzük-* “payız gəlmək”.

Yeni söz yaradıcılığında feillər böyük rol oynayır. “Divan”da feildən feil yaradan şəkilçilərin çoxu sonrakı türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində mövcuddur. Həmin şəkilçilər bunlardır:

-il⁴ şəkilçisi. Bu şəkilçi ən məhsuldar şəkilçilərdən olub, müxtəlif leksik-qrammatik məzmunların yaranmasında iştirak edir.

Məlumdur ki, *-il⁴* şəkilçisi, bir qayda olaraq, təsirli feillərə artırılır və təsirsiz feil yaradır. “Divan”da da bunu müşahidə edirik: *eş-→eşil-*, *aç-→açıl-*, *ört-→örtül-*, *oğ-→oğul-*, *ber-→beril-*, *tat-→tatıl-*, *sağ-→sağıl-*, *süpür-→süprül-*, *tut-→tutul-*, *sür-→sürül-*, *sok-→sokal-*, *at-→atıl-*, *boz-→bozul-*, *kur-→kurul-*, *gər-→gəril-*, *koş-→koşul-*, *kat-→katıl-*, *üz-→üzül-*, *teş-→teşil-*, *tık-→tıkıl-*, *mün-→münül-*, *əg-→əgil-* və s.

-in⁴ şəkilçisi. Bu şəkilçi də həm tarixən, həm də müasir türk dillərində işlək bir şəkilçidir və *-il⁴* şəkilçisi ilə çox zaman oxşarlıq təşkil edir. Bu şəkilçilərdən hansından istifadə olunması sadəcə olaraq bu şəkilçilərin artırıldıqları söz kökünün son samitindən asılıdır. Bu şəkilçi də əvvəlki kimi, bir qayda olaraq, təsirli feillərə artırılaraq təsirsiz feil yaradır. Məsələn: *kör-→körün-*, *ög-→öğün-*, *tap-→tapın-*, *saç-→saçın-*, *arı-→arın-*, *kaz-→kazın-*, *sürt-→sürtün-*, *süz-→süzün-*, *silk-→silkün-* və s.

-in⁴ şəkilçisi ilə düzələn elə feillər də var ki, onlarda digər növ xüsusiyyəti özünü göstərmir, yəni şəkilçinin olmasına baxmayaraq, həmin feillər məlum növ kimi aktiv hərəkət ifadə edir. Məsələn, *bıçındı* “(ət) döğradı”, *korkundı* “(işdən) qorxdı”, *çapındı* “(atı) qamçıladı”, *turundı* “qarşı durdu”, *kısındı* “qısdı, xəsislik etdi”, *tıkındı* “tıxdı”, *sezindi* “sezdi”, *umundu* “umdu”, *sökündü* “diz çökdü” və s. Hətta omonim səciyyəli *uvun-* sözünün hər iki mənasında eyni hal özünü göstərir. Belə ki, bu söz birinci

¹ Rəcəbli Ə. Göytürk dilinin morfolojiyası. Bakı, 2002. Bakı Universiteti nəşriyyatı, səh.243.

halda “ufalamaq”, ikinci halda “ovuşdurmaq” mənasındadır. Hər ikisində məlum növ məzmunu vardır.

–*ış*⁴ şəkilçisi. Bu şəkilçi də ikili xarakterə malikdir. Belə ki, feillərin bir hissəsində –*ış*⁴ növ kateqoriyasını yaradırsa, digər hissəsində tamam yeni məna yaradır. “Divan”da bunların ikisinə də rast gəlmək mümkündür. Bu şəkilçi ilə yaranan feillər kök və şəkilçinin qarşılıqlı əlaqəsinə, yaratdığı məna çalarlarına, müasir dil faktlarına münasibətinə görə rəngarəngdir. Feillərin bəzilərində əvvəlki məna ilə bağlı, lakin yeni semantikada söz yaranır. Məsələn, *tutuş-*, *tıkış-* “evə tıxışmaq”, *təziş-* “ürküşüb qaçmaq”, *beriş-* “bir-birinə vermək”, *barış-* “bir-birinə getmək”. Aşağıdakı feillərdə isə köklə əlaqə az müşahidə olunur: *kiriş-*, *körüş-* “göz-gözə gəlmək”. Sonuncu feil müasir Azərbaycan dilində eyni köklə bağlansa da, tamam başqa məna bildirir. “Divan”da –*ış*⁴ şəkilçisinin ən maraqlı semantik özəlliklərindən biri “nədəsə yarışmaq” mənasını ifadə etməkdir. Məsələn, *təliş-* “dəlməkdə yarışmaq”, *tügüş-* “düyməkdə yarışmaq”, *çıkış-* “çıxmaqda yarışmaq”, *sağış-* “sağmaqda yarışmaq”, *tiziş-* “düzməkdə yarışmaq”, *keçiş-* “keçməkdə yarışmaq”, *biçiş-* “biçməkdə yarışmaq”, *cumuş-* “cummaqda yarışmaq” *büdhüş-* “oyunda yarışmaq”, *tüdhüş-* “mane olmaqda yarışmaq”, *okış-* “oxumaqda yarışmaq”, *iniş-* “enməkdə yarışmaq”.

Bu şəkilçi ilə formalaşmış feillərin böyük çoxluğundan müvafiq anlayışlarda kömək etmək məzmunu ifadə olunur. Məsələn: *tikiş-* “tikməkdə kömək etmək”, *büküş-* “bükməkdə kömək etmək”, *kəriş-* “gərməkdə kömək etmək”, *kırkış-* “qırmaqda kömək etmək”, *kərtiş-* “kərtməkdə kömək etmək”, *eşiş-* “eşməkdə kömək etmək”, *asış-* “asmaqda kömək etmək”, *örüş-* “hörməkdə kömək etmək” *koruş-* “qorumaqda kömək etmək”, *satış-* “satmaqda kömək etmək”, *səgiş-* “qaçmaqda kömək etmək”, *teriş-* “dərməkdə kömək etmək”, *bəziş-* “bəzəməkdə kömək etmək”, *ügiş-* “üyütməkdə kömək etmək” *əgiş-* “əyməkdə kömək etmək”, *əkış-* “əkməkdə kömək etmək”, *türüş-* “dürməkdə kömək etmək”, *açış-* “açmaqda kömək etmək”.

–*it*⁴, –*t* şəkilçisi. “Divan”da bu şəkilçi ilə formalaşmış xeyli feil vardır. Məsələn: *üz-* “üzmək” ~ *üzüt-* “(çox danışmaqdan qulağını) kar etmək”, “çatlatmaq”, *ağ-* “qalxmaq” ~ *ağıt-* “çıxartmaq”, *bit-* “bitmək” ~ *bitit* “yazdırmaq”, *taşı-* “daşımaq” ~ *taşıt-* “daşıtdırmaq”, *sare-* “sarımaq” ~ *saret-* “sarıtdırmaq”, *kaşı-* “qaşımaq” ~ *kaşıt-* “qaşıtdırmaq”.

Bu şəkilçinin –*aş*² (*suvaş-* “suvamaqda kömək etmək”, *kürəş-* “kürüməkdə kömək etmək”), –*ruş*² (*uçruş-* “uçmaqda kömək etmək”,

götrüş- “götürməkdə kömək etmək”), *-laş²* (*bəkləş-* “kiminləsə sazış bağlamaq”, *konuklaş-* “bir-birinə qonaq olmaq”), *-lış⁴* (*sıklış-* “sıxışmaq”) variantları da “Divan”da işləkdir.

-tur, -tür, -dür şəkilçisi. Müasir dilimizdə dörd variantlı (-dır, -dir, -dur, -dür) olan bu şəkilçiyə “Divan”da iki variant və üç fonetik formada rast gəlirik: *-tur, -tür, -dur*. Məsələn: *sattur-*, *kattur-*, *saştur-* “haqq hesab eləmək”, *kaçtur-*, *açtur-*, *saçtur-*, *aştur-*, *kaptur-*, *çaptur-* “üzdürmək”, *kərtür-*, “gəzdirmək, dardırmaq”, *ettür-* “bükdürmək”, *keçtür-* “keçirtmək”, *kəltür-* “gətirtmək”, *eştür-* “eşidirmək”. Qeyd edək ki, *-dur* fonetik formasına biz yalnız bir neçə feildə rast gəldik: *tutdur-*, *bildür-*, “öldürmək”, *mündür-* “mindirmək”, *ıldur-* “endirmək”.

-ır⁴ şəkilçisi. Bu şəkilçi də həm adlardan, həm də feillərdən feil düzəldən şəkilçidir. Müasir Azərbaycan dilində yalnız ikinci funksiya – feildən feil düzəldən şəkilçi kimi fəaliyyət göstərir. *-dur⁴* şəkilçisinin funksiyasını həyata keçirən bu şəkilçi “Divan”da nisbətən məhsuldardır. Məsələn: *artur-* “artırmaq”, *açur-* “açdırmaq”, *keçür-* “keçirmək”, *taşur-* “daşımaq”, *tüşür-* “düşürmək”, *əgir-* “əyirmək”, *köpür-* “köpürmək – qazanı”, *kopur-* “qoparmaq”, *tatur-* “daddırmaq”, *saşur-* “arasını ayırtmaq”.

-ık⁴ şəkilçisi. Ə. Rəcəbli göytürk dilində bu şəkilçinin isim və saydan feil düzəltmədiyini qeyd edir¹. Lakin “Divan”da bu şəkilçi feildən feil yaranmasına xidmət edir. Məsələn: *seziç-* “sezmək”, *basık-* “basılmaq”, *bötlük-* “bözlüklərə ayırmaq”, *pusuk-* “pusquya girmək”, *soruk-* “sorağı alınmaq”.

Bunlardan başqa, “Divan”da *-ğur, -ğır, -ğür* (*saçğır-* “az qala su saçdırmaq, sıçratmaq”, *ötğür-* “keçirmək, göndərmək”, *taşğur-* “az qala daşmaq”), *-lın⁴* (*tizlin-* “düzülmək”, *kazlın-* “qazılmaq”, *koşlun-* “qoşulmaq”, *süzlün-* “süzülmək”), *-lış⁴* (*sokluş-* “soxulmaq”, *kəşliş-* “kəşilmək”, *süzlüş-* “süzülmək”), *-sa²* (*ölügsə-* “ölmək istəmək, *uksa-* “anlamaq istəmək”, *ağsa-* “qalxmaq istəmək”), *-sık, -suk* (*alsık-* “alınmaq”, *ursuk-* “yenilmək”, *tutsuk-* “tutulmaq”) şəkilçilər vasitəsi ilə də düzəltmə feillər yaranır.

“Divan”da təkcə leksik mənalı sözlərdən deyil, eyni zamanda təqlidi sözlərdən də feil yaranır. Bu qəbildən olan feilləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

¹ Rəcəbli Ə. Göytürk dilinin leksikası. Bakı: “Nurlan” nəşriyyatı, 2004, səh.249-253.

² Rəcəbli Ə. Göytürk dilinin morfolojiyası. Bakı: “Bakı Universiteti” nəşriyyatı, 2002, 475 s..

1. İnsanın çıxardığı və insanın fəaliyyəti nəticəsində çıxan səsləri təqlid yolu ilə yaranmış feillər. Məsələn: *ahla-* “ah etmək”, *urla-* “bağırmaq”, *bakır-* “bağırmaq”, *sıkır-* “fışdırıq çalmaq”, *asur-* “asdırmaq”, *sığta-* “ağlamaq, nalə etmək”.

2. Başqa canlıların çıxardığı səsləri və onlarla bağlı səsləri təqlid yolu ilə yaranan feillər. Məsələn: *bələ-* “mələmək (qoyun)”, *bozla-* “böyürmək”, *miyov-* “miyoldamaq”, *çoğla-* “bağırma (fil)”, *okra-* “kişnəmək (yem zamanında)”, *talbın-* “çırpınmaq”, *kökrə-* “kükrəmək”.

3. Cansız əşyaların hərəkəti nəticəsində çıxan səslərlə bağlı təqlidi feillər. Məsələn: *çaldıra-* “çaq-çuq səslənmək”, *çıqra-* “qıcıldamaq”, *külrə-* “guruldamaq”, *çınqra-* “cingildəmək”, *kaldıra-* “xışıldamaq” *tikrə-* “səs çıxarmaq”, *çağla-* “çağlamaq”, *tıkıla-* “tıqqıldamaq”.

Səs təqlidi feillərin müəyyən qismi təqlidi sözə köməkçi feillərin artırılması yolu ilə yaranır:

a) *et-* köməkçi feili ilə yarananlar: *sing et-* “cingildəmək, vızıldamaq”, *kar-kur et-* “guruldamaq”, *tok-tok et-* “taqqıldamaq”, *buldur-buldur et-* “guppuldamaq”, *bang et-* “səs çıxarmaq” və s.

b) *kıl-* köməkçi feili ilə yarananlar: *çığıl-tığıl-kıl* “çıqqıldamaq” *yap-yup kıl* “hiylə etmək” və s.

“Divan”da mürəkkəb feillər bir neçə üsulla yaranır:

1. İki feilin yan-yanə gəlməsi ilə yaranan mürəkkəb feillər. Məsələn: *karğadı – arkadı ~ ol anı karğadı - arkadı* “o onu qarğadı, lənətlədi”, “pisliklərini saydı, arxasınca verib-verişdirdi”; *Ol manqa kəlişd – bərişdi* “o mənim yanıma gəldi, mən onun yanına getdim, arada get-gəl başladı”.

2. *Bol-*, *kıl-*, *et-*, *tut-*, *ər-*, *tur-* kimi köməkçi sözlərin yardımı ilə yaranan mürəkkəb feillər. Bunlar birinci komponenti ad, ikinci komponenti feil olan mürəkkəb feillərdir. Məsələn: *yas bol-* “öldü”, *anınq oğlu yas boldu* “onun oğlu öldü” (III.159), *el bol-* “bərişdi”, *iki bəg birlə el boldu* “iki bəy bir-biri ilə bərişdi”; *ol kul boş kıldı* “o, qulunu, çöləsini azad etdi”, *ol məni akıldı* “o məni çaşdırdı”; *ol yükünç etti* “o, namaz qıldı, ibadət etdi”, *bönq etti* “ağır bir şey yerə düşərək səs çıxardı”, *kulakım tiring etti* “qulağım dınq etdi”; *anı ik tuttu* “onu hiçqırıq tutdu”; *kara ərdi* “qara oldu”, *kızıl ərdi* “qızardı, qırmızı oldu” (II.179); *dik turdu* “dik durdu” (I.346).

3. Müstəqil mənalı feillərin eyni kökdən olan isimlərdən sonra işlənməsi ilə yaranan mürəkkəb sözlər. Məsələn: *bəğ av avladı* “bəy ov

ovladı” (I.310), *ol kulin təpik təpdi* “o, qulunu *təpiklədi*, döydü” (I.387), *ol anqar kuş kuşlattı* “o, ona kuş ovladı” (II.330).

Dissertasiyanın III fəslı “M.Kaşğari “Divan”ında feillərin qrammatik xüsusiyyətləri” adlanır. Burada təsirlilik kateqoriyası, feilin zamanları, feilin şəkilləri, feilin təsriflənməyən formaları, növ kateqoriyası araşdırılır.

“Divan”da olan sadə, düzəltmə və mürəkkəb feillərin bir qismi təsirli, digər qismi isə təsirsizdir. Bununla yanaşı, təsirsiz feillərdən təsirli feil yaradılması faktı da vardır və bu barədə müəllif özü bəzi şəkilçilərdən danışarkən bəhs edir. Belə ki, əsərin ayrı-ayrı yerlərində *-t*, *-dir⁴*, *-ir⁴*, *-ğur⁴* şəkilçilərinin təsirsiz feildən təsirli feil yaratdığı göstərilir və hər birinə aid cümlə daxilində nümunə göstərilib, izahı veilir.

“Divan”da *-ir⁴*, *-dir⁴*, *-tur⁴*, *-ğur⁴*, *-t*, *-it⁴*, *-iz⁴*, *-duz²* şəkilçilərlə təsirsiz feillərdən təsirli feil əmələ gəlir: *taşur-* “daşdırmaq”, *kaçur-* “qaçıрмаq”, *kaçtur-* “qaçırtmaq”, *taşğur-* “daşdırmaq”, *turğur-* “durdurmaq”, *uğrat-* “silkeləmək”, *kanat-* “qanatmaq”, *əməz-* “əməzirmək”, *tutur-* “tutdurmaq”, *alduz-* “aldırmaq” və s.

Abidənin dilində təsirli feillərdən də *il⁴*, *-in⁴*, *-iş⁴*, *-ik⁴*, *-sık⁴* şəkilçilərinin köməyi ilə təsirsiz feillər yaranır: *toğran-* “doğranmaq”, *oğun-* “öyünmək”, *kərtıl-* “kərtilmək”, *sancıl-* “sancılmaq”, *türtüş-* “dürtüşmək”, *bölük-* “bölünmək”, *sancık-* “məğlub etmək”, *alsık-* “alınmaq”, *utsukt-* “udulmaq”, *tutsuk-* “tutulmaq” və s.

Müasir dilimizdəki kimi “Divan”da da üç zamanın varlığı göstərilir: keçmiş, indiki və gələcək.

Əsərdə keçmiş zamana xüsusi diqqət vardır, hətta müəllif göstərir ki, burada “feillərin təməli keçmiş zaman və əmr şəkli üstündə qurulur”. M.Kaşğari keçmiş zamandan bəhs edərkən onun *-dı* şəkilçisi ilə yarandığını göstərir: “Bunu da bilməlisən ki, bütün feillərdə keçmiş zaman şəkilçisi *-dı* vasitəsilə yaranır. Bu qayda əsla pozulmur. Yalnız sərt hərflər gəldiyi zaman məxrəcin şiddətindən dolayı *-d* hərfi *t-yə* çevrilir və *-dı* *-tı* olur”.

“Divan”da nəqli keçmiş zaman haqqında da məlumat vardır. Müəllif xüsusilə təsirsiz feillərə *-miş* *-muş* keçmiş zaman şəkilçisi artırıldığını qeyd edir: *barmış* “gəlmiş”, *əvqə varmış* “evə gəlmiş”, *ol manqa kəlmış* “o, mənim yanıma gəlmişdir”.

“Divan”da da müasir türk dillərindəki kimi, indiki zaman *-ir⁴*, şəkilçisi ilə formalaşır. Məsələn: *Utğalımat ağraşur* “Bir-birini udmağa əlləşir”, *Əmdi çəriğ çərgəşür* “indi qoşun səf tutur”.

Qəti gələcək zaman *-ğuy, -kay, -gəy* şəkilçiləri ilə ifadə olunur. Məsələn: *Mən bargəy* “Mən gedəcəyəm”, *Ol süit sağkay* “O, süd sağıcaq”.

Feillər zaman, şəxs və şəkil əlamətlərinə görə təsriflənən və təsriflənməyən feillərə ayrılırlar ki, təsriflənən formalar nitqin qurulmasında, cümlənin formalaşmasında mühüm rol oynayır.

“Divan”da əmr şəklinin I şəxs təki *-ayın*, cəmi isə *-alın* şəkilçisi ilə əmələ gəlir. II şəxsin təki xüsusi formal əlamət olmadan, ya da *-qıl, -kıl* şəkilçiləri ilə, II şəxsin cəmi isə *-nq, -nqla* şəkilçiləri ilə düzəlir. III şəxsin təki *-sun, -sün* şəkilçisinin köməyi ilə meydana çıxır: *köçəyin* “mən köçüm”, *köçəlim* “biz köçək”, *ye, yegil* “ye”, *barın, barınqlar* “gedin”, *barsun* “getsin”, *kəlsün* “gəlsin”.

Feilin lazım şəkli *-ası²* şəkilçisi (*ol bizgə kələsi boldu* “o bizə gələsi oldu”), vacib şəkli *-gu, -gü+gərək* (*otəki kərək mən* “getməliyəm”, *sən ayğu kərək* “deməlisən”, *bilğu ol* “bilməlisən”, şərt şəkli *-sa²* (*kəlməsə mən* “gəlməsən”, *ursamız* “vursaq” formaları ilə meydana çıxır.

“Divan”da feilin təsriflənməyən formaları haqqında da məlumat vardır. M.Kaşğari “Divan”da məsdərlə bağlı yazır: “Məsdər bütün feillardə vahid qayda üzrə yaranır, kökündə *-ke* və *-gə* sözlərlə tox və ya qalın ahəngli sözlərdə kökə *-mak* şəkilçisi artırılır. Tərkibində *-ke* olan və hər üç hərəkəsi ilə ahəngi incə olan sözlərdə *-ka* yerinə *-mək* əlavə olunur”¹. Məsələn: yay *kurmaq, sağmaq, ögmək, sərmək*. “Divan”dakı *-sık* şəkilçisi hərəkət adı yaradan şəkilçi kimi diqqəti cəlb edir. Məsələn: *qulsığ ər* “qula bənzəyən adam”, *gün toğsuk* “gün doğar”.

“Divan”da geniş şəkildə təqdim olunan feil formalarından biri feili sifətlərdir. Abidədə *-an²* (*baran* “gedən”), *-ğan²* (*arutğan* “təmizləyən”, *bəzətgən* “bəzədən”, *kəvşəngən* “gövşəyən”), *-mı⁴* (*kurmuş* “qurulmuş”), *-ar²*, *-ır⁴* (*külər* “gülər”), *duk⁴*, (*kördüğün* “gördüyün”), *daçı²*, *-taçı²* (*kəldəçi* “gələn”, *tutdaçı* “tutan”) və digər şəkilçilərlə feili sifətlər düzəlir. Abidədə feili bağlamalar *-ıp⁴*, *-iban* (*yazup* “axıb”, *bolup* “olub”, *baruban* “gəlib”, *ögrənibən* “öyrənib”), *-ğünça⁴* (*bolğünça* “olunca”, *tiləməğinçə* “diləməyincə”), *-ğalı* (*yalğaqalı* “yalanarkən”), *-a²*, *u⁴* (*kaka* “döyərək”, *berü* “verərək”,

-madhib (*körmədhib* “görmədən”) və digər şəkilçilərlə düzəlir.

Feilin növ kateqoriyası da abidədə öz əksini tapmışdır. Müasir dilimizdə olan növlərin hamısı abidədə əks olursa da, onlarda müəyyən

¹ M.K. II cild , səh.62.

fərqli hallar da özünü göstərir. Belə ki, məchul növ $-in^4$, $-il^4$ şəkilçiləri ilə *bakıl-* “gedilmək”, *itin-* “itələnmək” yanaşı, $-il^4$, $-sık^4$ şəkilçisi ilə də formalaşır: ursuq “yenilmək”, arsızq “adlanmaq”. Bəzi feillərin müasir dövrdə müvafiq növ forması olmasa da, abidədə bununla rastlaşırıq. Məs.: *azıl-* “azmaq (insanların yolunu azması)” məchul növdə işlənmişdir.

Dissertasiyanın “**Nəticə**” hissəsində tədqiqatın aşağıdakı əsas elmi-nəzəri və təcrübi müddəaları ümumiləşdirilmişdir:

1. “Divan”da çoxluq təşkil edən morfoloji vahid feildir. Lügət kimi tərtib olunmuş bu əsərdə başqa nitq hissələri kimi, feillər haqqında da ətraflı məlumat vardır. Bu məlumatların böyük hissəsini M.Kaşğari özü bir dilçi kimi vermiş, digər hissəsi haqqında fikir söyləmək üçün zəngin materiallar təqdim etmişdir.

2. “Divan”dakı feilləri müxtəlif tematik qruplar halında (iş, hərəkət, psixi fəaliyyət və duyğu feilləri) birləşdirmək mümkündür ki, onların da içərisində iş və hərəkət feilləri kəmiyyət baxımından böyük üstünlüyə malikdir. Belə ki, “Divan”dakı feillərin 70%-ə qədəri bu iki tematik qrupun payına düşür. İş feillərinin içərisində yaradıcı xarakterli iş feilləri (məsələn, *bitil-* “yazmaq”, əşyanın formasında dəyişiklik edilməsini bildirən iş feilləri (məsələn, *taran-* “daranmaq”), dağıcı xarakterli iş feilləri (məsələn, *öl-* “ölmək”) xüsusi seçilir.

“Divan”da hərəkət bildirən feillər də geniş şəkildə əks olunmuşdur. Belə ki, istər hərəkətin istiqamətini bildirən (məsələn, *eviş-* “qaçmaq”), istərsə də hərəkətin üsulunu bildirən (məsələn, *səril-* “səndərləmək”) feillər öz zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir.

Abidədəki hal-vəziyyət (məsələn, *kalnat-* “qalınlaşmaq”, *öliş-* “nəmlənmək, islanmaq”), eləcə də psixi fəaliyyət bildirən feillər (nitq, duyğu, təfəkkür, emosional vəziyyət, təəssürat feilləri) haqqında da uyğun fikri söyləmək olar.

3. “Divan”da feillərin quruluşca hər üç növü (sadə, düzəltmə, mürəkkəb) təmsil olunmuşdur. Sadə feillər bir və ikihecalıdır. Birhecalı feillərdə “samit+sait+samit” quruluşlu feillər üstünlük təşkil edir. Məsələn, *sağ-* “əldə etmək”, *bur-* “qoxumaq”. İkihecalılar azdır: *irpə-* “biçmək”. Abidənin dilində düzəltmə quruluşu malik olan bəzi sözlər müasir dilimizdə sadədir: *söyüş-*, *öcəş-* və s.

4. “Divan”da düzəltmə feillər yaranma yoluna görə üç qrupa bölünür: 1) adlardan; 2) feillərdən; 3) təqlidi sözlərdən düzələnələr. Adlardan feil düzəldən aşağıdakı şəkilçilər daha məhsuldardır: $-la^2$ *əkəklə-* “söymək”, $-lan^2$ *örküçlən-* “dalğalanmaq”, $-lat^2$ *töşlət-* “döşünə vurmaq”,

-laş sözləş- "sözləşmək", $-ar^2$ tazar- "daz olmaq", $-sa^2$ əvşə- "ev istəmək". Feildən feil düzəldən şəkilçilər kəmiyyətcə az olsalar da, onlarda da məhsuldarlıq müşahidə olunur. Feil düzəldən şəkilçilərin çoxu müasir Azərbaycan dilində olsa da, onların artıq bəziləri arxaıkləşmişdir.

5. Abidədə verilmiş feillər qrammatik xüsusiyyətlərinə görə də zəngindir. Təsirlilik və təsirsizlik kateqoriyası abidədəki feillərə də xasdır. Digər tərəfdən, bu kateqoriya abidədə şəkilçilər vasitəsilə də formalaşır. Belə ki, təsirlilik $-ır^4$, $-dır^4$, $-tur^2$, $-ğur$, gur , kur , $-uz^2$ və s., təsirsizlik isə $-ın^4$, $-ıl^4$, $-ış^4$, $-ık^4$, $-sık^2$ şəkilçilərilə yaranır.

6. "Divan"da üç zaman təqdim olunur: indiki, keçmiş, gələcək. Ərəb dilçilik məktəbinin ənənəsinə uyğun olaraq, M.Kaşğari feilləri məsdərdə deyil, keçmiş zamanda verir. Şühudi keçmiş zaman $-dı^4//tı^4$ şəkilçisi ilə formalaşır. Abidədə omonim şəkilçilərin fərqləndirici xüsusiyyətləri göstərilir, $-miş^4$ şəkilçisinin nəqli keçmiş və ya feili sifət şəkilçisi olması misallarla izah olunur. Müzare zaman şəkilçisi $-ar^2$ isə daha çox indiki zaman ifadə etsə də, bütünlükdə bütün zamanları əvəzləyə bilər. "Divan"da qəti gələcək zaman $-ğay$, $-kay$, $-gəy$ şəkilçiləri ilə formalaşır.

7. Feilin şəkilləri içərisində əmr şəklinə xüsusi diqqət verilir; onun şəkilçisiz və şəkilçili $-qıl^4$, $-qınan^2$ formasından bəhs olunur. Azərbaycan dilinin tarixi abidələrində olan $-alım$, $-ayın$ şəxs formaları burada da özünü göstərir. Bir sıra hallarda oğuz türkləri ilə digər türklərin dil fərqləri izah olunur.

8. Feil zamanlarının inkarı bütün türklərdə eyni cürdür: $-ma^2$ şəkilçisi ilə formalaşır. Lakin I və III şəxsədə müzare zamanda $r \rightarrow z$ əvəzlənməsi baş verir. Şərt şəkilçisi $-sa^2$ və $-sar^2$ şəkilçisi ilə, arzu şəkli $-sir^2$, $-mısin^4$ şəkilçiləri ilə ifadə olunur.

9. "Divan"da feilin təsriflənməyən formaları haqqında da məlumatlar vardır. Məsdər $-mak^2$, $-ğıu^2$, $-sık^2$ şəkilçiləri, feili sifətlər $-an^2$, $-ğan^2$, $-muş^2$, $-ar^2$, $-ır^4$, $-duk^2$, $-ası^2$, $-gu^4$, $-daçı$, $-ındı^4$ şəkilçiləri ilə, nəhayət, feili bağlamalar $-ıp^4$, $ğınca^4$, $-ğalı^2$, $-a^2$, $-u^2$, $-yu^2$, $-layu^2$, $-laşu^2$ və s. şəkilçilərlə yaranır.

10. Feilin növ kateqoriyası da abidədə öz təhlilini tapmışdır. Müasir dilimizdə olan növlərin hamısı abidədə əks olunsa da, onlarda müəyyən fərqli hallar da özünü göstərir. Belə ki, məchul növ $-ın^4$, $-ıl^4$ şəkilçiləri ilə yanaşı, $-ık^4$, $-sık^4$, duk şəkilçiləri ilə də formalaşır. İcbar növ $-ıt$, $-dur^4$ ilə yanaşı, $-ğur^4$, $-ğur+t$, $ğur+dur$ morfemləri ilə də yaranır.

Dissertasiyanın əsas məzmunu aşağıda çap olunmuş məqalələrdə öz əksini tapmışdır:

1. Mahmud Kaşğarının "Divanü lüğət-it-türk" əsərində səs təqlidi mənşəli feillər/"Elmi axtarışlar", Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, 2006, s. 57-60.

2. Mahmud Kaşğarının "Divanü lüğət-it-türk" əsərində növ kateqoriyası //Dil və ədəbiyyat jurnalı, BDU, 2007, s.207-215.

3. M.Kaşğarının "Divanü lüğət-it-türk" əsərində feilin leksik-semantik xüsusiyyətləri. "Filologiya məsələləri". "Nurlan" nəşriyyatı, Bakı: 2007.s.50-56.

4. Mahmud Kaşğarının "Divanü lüğət-it-türk" əsərində adlardan düzələn fellər. //Dil və ədəbiyyat jurnalı, BDU, 2008, səh.37-40.

5. Mahmud Kaşğarının "Divanü lüğət-it-türk" əsərində feillərin omonimliyi, sinonimliyi və antonimliyi. //Dil və ədəbiyyat jurnalı, BDU, 2009, səh.98-101.

6. Mahmud Kaşğarının "Divanü lüğət-it-türk" əsərində feillərdən düzələn feillər Türkiyə, Ankara, Kültür Evreni, 2010, səh. 170-177.

7. Mahmud Kaşğarının "Divanü lüğət-it-türk" əsərində feillərin quruluşca növləri. Bakı, Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri, III Beynəlxalq elmi konfransının materialları, 2012, səh. 475-477.

8. Непрягаемые формы глагола в «Дивану лугат-ит-тюрк» Махмуда Кашгари. (M.Kaşğarının "Divanü lüğət-it-türk" əsərində feilin təsriflənməyən formaları) Moskva "Вестник", 2013, səh. 55-61.

9. Mahmud Kaşğarının "Divanü lüğət-it-türk" əsərində feilin zamanları. "Filologiya məsələləri", "Elm və təhsil" nəşriyyatı, № 10, Bakı: 2013, səh.275-280.

**THE VERB IN MAHMUD KASHGARI'S
WORK "DIVANU LUGAT-IT-TURK"**

SUMMARY

The dissertation consists of "Introduction", three chapters, "Conclusion" and list of references. In the "Introduction" are substantiated the urgency of the subject, scientific novelty, theoretical and practical significance of the dissertation; is given the information about the purposes, tasks, object, subject, methodological bases, sources of the research, about the main theses that are to be defended, about the appraisal and structure of the dissertation.

In the first chapter "Lexical-semantic peculiarities of the verbs in M.Kashgari's "Divan" that consists of six subchapters is considered the problem of the subject groups of verbs which are very rich and varied. On the basis of the concrete facts and examples are analysed the actional verbs, the verbs that mean condition, psychological activity. The special attention is also given to polysemy, homonymy, synonymy and antonymy of the verbs.

In the second chapter "Structural peculiarities of the verbs in M.Kashgari's "Divan" that consists of four subchapters are systematized and analysed the simple verbs that prevail in "Divan" and are mostly monosyllabic, the derivative verbs formed from nouns and verbs, compound verbs and verbs formed from onomatopoeic words.

The third chapter "Grammatical peculiarities of the verbs in M.Kashgari's "Divan" deals with the research of such important morphological categories of verb as tense, mood, transitive verbs, the verbs that don't conjugate. The special attention is given to the category of person and category of negative.

In the "Conclusion" are generalized the principal results of the research.

**ГЛАГОЛ В ПРОИЗВЕДЕНИИ МАХМУДА КАШГАРИ
"ДИВАНУ ЛУГАТ-ИТ ТЮРК"**

РЕЗЮМЕ

Диссертация состоит из «Введения», трех глав, «заключения и списка использованной литературы.

Во «Введении» обосновываются актуальность темы, научная новизна, теоретическая и практическая значимость работы; даются сведения о целях, задачах, объекте, предмете, методологических основах, источниках исследования, о положениях, выносимых на защиту, об апробации и структуре диссертации.

В первой главе "Лексико-семантические особенности глаголов в "Диване" М. Кашгари", состоящей из шести подглав, рассматривается проблема тематических групп глаголов, отличающихся богатством и разнообразием. На основе фактического материала анализируются глаголы со значением действия (акциональные глаголы), состояния, глаголы, означающие психическую деятельность. Особое внимание уделяется также полисемии, омонимии, синонимии и антонимии глаголов.

Во второй главе "Структурные особенности глаголов в "Диване" М.Кашгари", состоящей из четырех подглав, систематизируются и исследуются простые глаголы, составляющие большинство и являющиеся в основном односложными, производные глаголы (отыменные и отглагольные), сложные глаголы и глаголы, образованные от звукоподражательных слов.

Третья глава диссертации "Грамматические особенности глаголов в "Диване" М.Кашгари", состоящая из пяти подглав, посвящена исследованию важнейших морфологических категорий глагола: категория переходности, категория времени, категория наклонения, неспрягаемые формы глагола, категория вида. Особое внимание уделяется также категории лица и категории отрицания.

В "Заключении" обобщаются основные результаты и выводы исследования.

На правах рукописи

ЭЛЬНАРА АДИЛ КЫЗЫ МАМЕДОВА

**ГЛАГОЛ В ПРОИЗВЕДЕНИИ МАХМУДА
КАШГАРИ «ДИВАНУ ЛУГАТ-ИТ ТЮРК»**

5710.01 – Тюркские языки

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание ученой степени доктора
философии по филологии**

Баку - 2015

Тираж: 100
Sifariş:358

Pulsuzdur